

RODZINA ZASTĘPCZA JAKO ŚRODOWISKO OPIEKUŃCZO-WYCHOWAWCZE – WYBRANE ASPEKTY SPOŁECZNO-PRAWNE

Józefa Matejek
nr ORCID: 0000-0002-1499-9914

ABSTRAKT: Pojawiające się w rodzinie problemy w zakresie właściwego wywiązywania się z realizacji podstawowych funkcji rodzicielskich stwarzają potrzebę zabezpieczenia wychowania dzieci w środowisku pieczy zastępczej. Rodziny zastępcze są od lat praktykowaną formą zapewniania opieki i wychowania dzieciom opuszczonym i osieroconym. Bieżąca troska rodziców o dziecko i jego wychowanie stanowi istotę funkcjonowania rodziny zastępczej, która – mimo zmieniających się warunków społecznych, ekonomicznych oraz regulacji prawnych – jest trwałą i cenioną formą opieki dla dzieci i młodzieży. W artykule przedstawiono zagadnienia dotyczące funkcjonowania rodziny zastępczej jako środowiska opiekuńczo-wychowawczego, rodzaje rodzin zastępczych, aspekty prawno-organizacyjne tej formy opieki, świadczenia, jakie otrzymuje, a także jej zadania i rolę, jaką spełnia w systemie pieczy zastępczej.

Słowa kluczowe: rodzina zastępcza, dziecko, opieka

Afiliacja autora: Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ABSTRACT: Families appearing in the family to properly perform their basic parental functions create a need to secure the upbringing of children in a foster care environment. Foster families have for many years been a practiced form of providing care and education for abandoned or orphaned children. The current concern of parents for the child and its upbringing is the essence of the foster family, which despite the changing social and economic conditions as well as legal regulations is a lasting and valued form of care for children and young people. The article presents the content of the foster family as a care and educational environment. The types of foster families, legal and organizational aspects of this form of care, the benefits it receives, as well as its tasks and role in the foster care system are presented.

Key words: foster family, child, care

Author's affiliation: Pedagogical University of Cracow

Dziecko pozbawione czasowo lub na stałe swego środowiska rodzinnego [...] będzie miało prawo do specjalnej ochrony i pomocy ze strony państwa.

Państwa – Strony zgodnie ze swym prawem wewnętrznym zapewnią takiemu dziecku opiekę zastępczą.

Fragment art. 20 Konwencji o prawach dziecka

WPROWADZENIE

Rodzina, jako podstawowa instytucja społeczna, stanowi miejsce pierwotnej socjalizacji człowieka i kształtowania się jego tożsamości. Dynamicznie zmieniające się warunki społeczno-ekonomiczne i kulturowe funkcjonowania współczesnej rodziny nie pozostają bez znaczenia dla poszczególnych jej członków. Mają także istotny wpływ na procesy opieki i wychowania dziecka. W sytuacji pojawiających się trudności, dysfunkcji czy też niewydolności wychowawczej, kiedy zachodzą uzasadnione powody i dziecko nie może wychowywać się w rodzinie biologicznej, konieczne jest umieszczenie go w środowisku pieczy zastępczej. Rodzina zastępcza jest w tym względzie jedną z najbardziej optymalnych form opieki nad dzieckiem, ponieważ przez właściwe wypełnianie swoich zadań daje szansę na prawidłowy rozwój młodego człowieka. Codzienna troska rodziców o dziecko i jego wychowanie stanowi istotę funkcjonowania rodziny zastępczej, której podstawowym zadaniem jest podejmowanie działań o charakterze opiekuńczo-wychowawczym.

Prowadzone badania dotyczące rodzin zastępczych (Różańska, Tynelski 1981; Kępski 1985; Kusio 1998; Winogrodzka 2007; Matejek 2008; Łuczyński 2008; Ruszkowska 2013a; Domaradzki, Krzyszkowski 2016) pokazują, że odgrywają one istotną rolę w opiece nad dzieckiem. Stanowią przestrzeń, w której dzieci odnajdują spokój, poczucie bezpieczeństwa, są także środowiskiem opiekuńczo-wychowawczym które spełnia podstawowe zadania w zakresie socjalizacji względem przebywających w rodzinie dzieci.

W artykule przedstawiono rodzaje rodzin zastępczych, aspekty prawno-organizacyjne tej formy opieki, a także obszary opiekuńczo-wychowawcze funkcjonowania rodziny zastępczej, która – mimo zmieniających się warunków społecznych i regulacji prawnych – jest niezwykle trwałą i dostosowującą się do okoliczności i potrzeb formą opieki dla dzieci.

RODZINA ZASTĘPCZA – POJĘCIE RODZINY ZASTĘPCZEJ ORAZ JEJ RODZAJE

Działania w zakresie opieki zastępczej nad dzieckiem mają długą tradycję. Pojawiają się w sytuacji, kiedy dziecko na skutek różnego rodzaju problemów oraz zaniedbań ze strony rodziców naturalnych

potrzebuje wsparcia i właściwej opieki. Rodzinna opieka zastępcza zinstytucjonalizowała się pod koniec XVI wieku, a przyczynił się do tego francuski duchowny św. Vincent a` Paulo.

W ciągu kolejnych lat rodzina zastępcza przechodziła wiele przeobrażeń zarówno ze względu na jej rodzaje, jak i pod kątem uregulowań prawnych. Aktualnie kierunek działania w zakresie opieki zastępczej nad dzieckiem w Polsce wyznacza ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej¹, obowiązująca od 1 stycznia 2012 r. Zgodnie z art. 2 ust. 2 tej ustawy *system pieczy zastępczej to zespół osób, instytucji i działań mających na celu zapewnienie czasowej opieki i wychowania dzieciom w przypadku niemożności sprawowania opieki i wychowania przez rodziców*. Piecza zastępcza jest sprawowana w formie rodzinnej oraz instytucjonalnej.

W najszerszym znaczeniu pojęcie „rodzina zastępcza” oznacza środowisko wychowawcze utworzone przez osoby niebędące rodzicami naturalnymi dziecka. Określenie „zastępcza” sugerować może sprawowanie pieczy tymczasowej nad dzieckiem lub młodzieżą, najczęściej do czasu unormowania się ich sytuacji życiowej.

M. Jamrożek i B. Matyjas określają rodzinę zastępczą jako małą grupę społeczną, przy czym rodzina ta stanowi środowisko wychowawcze utworzone przez osoby niebędące naturalnymi rodzicami dziecka (Jamrożek, Matyjas 2006: 386–389). Natomiast M. Safjan podkreśla, że: *mówiąc o rodzinach zastępczych mamy z pewnością na myśli środek opiekuńczy, którego celem jest zastąpienie dziecku wychowania w rodzinie własnej poprzez stworzenie warunków zbliżonych do tych, które istnieją w normalnie funkcjonującej rodzinie* (Safjan 1983: 13). Zatem rodzina zastępcza jest formą opieki całkowitej, okresowej, która powstaje wtedy, gdy małżeństwo lub osoba niepozostająca w związku małżeńskim bierze pod opiekę i na wychowanie dziecko/dzieci.

Jak pisze M. Andrzejewski, *utworzenie rodziny zastępczej nie powoduje powstania więzi rodzinno-prawnej pomiędzy rodzicami zastępczymi a dzieckiem, tak jak się to dzieje przy adopcji. Dziecko przyjęte do rodziny zastępczej nie uzyskuje statusu dziecka rodziców zastępczych. Pomiędzy dzieckiem a rodzicami zastępczymi nie powstają obowiązki i uprawnienia alimentacyjne, nie dochodzi pomiędzy nimi do dziedziczenia na mocy ustawy* (Andrzejewski 1999: 85).

Zgodnie z zapisem art. 39 ust 1 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej *formami rodzinnej pieczy zastępczej są:*

1. rodzina zastępcza: a) spokrewniona, b) niezawodowa, c) zawodowa, w tym zawodowa pełniąca funkcje pogotowia rodzinnego i zawodowa specjalistyczna;

2. rodzinny dom dziecka.

Zadania rodziny zastępczej spokrewnionej z dzieckiem przejmują członkowie rodziny dziecka – dziadkowie (wstępni) lub starsze rodzeństwo dziecka. Rodzinę zastępczą niezawodową lub rodzinę zastępczą zawodową mogą tworzyć małżonkowie lub osoby niebędące wstępnymi oraz rodzeństwem dziecka. W rodzinie zastępczej zawodowej lub rodzinie zastępczej niezawodowej zgodnie z art. 53 ust. 1 cytowanej ustawy – *w tym samym czasie może przebywać łącznie nie więcej niż troje dzieci lub osób, które osiągnęły pełnoletniość, przebywając w pieczy zastępczej.*

Zasady funkcjonowania zawodowej rodziny zastępczej pełniącej funkcję pogotowia rodzinnego określa art. 58 ustawy, w którym znajdziemy wytyczne dotyczące zasad oraz czasu pełnionej funkcji. Rodzina zastępcza zawodowa pełniąca funkcję pogotowia rodzinnego przyjmuje dziecko na podstawie orzeczenia sądu albo w przypadku, gdy dziecko zostało doprowadzone przez Policję lub Straż Graniczną, a także na wniosek rodziców, dziecka lub innej osoby w przypadku, o którym mowa w art. 12a ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie².

Rodzina zastępcza zawodowa pełniąca funkcję pogotowia rodzinnego jest formą opieki, w której umieszcza się nie więcej niż troje dzieci na pobyt okresowy, nie dłużej niż na 4 miesiące. W szczególnie uzasadnionych przypadkach, za zgodą organizatora rodzinnej pieczy zastępczej, pobyt dziecka może być przedłużony do 8 miesięcy lub do zakończenia postępowania sądowego decydującego o dalszej sytuacji dziecka. W zawodowych rodzinach zastępczych o charakterze pogotowia rodzinnego umieszczane są dzieci do 10. roku życia, a określenie „pogotowie” w tym wypadku świadczy o postawie gotowości rodziny pełniącej tę funkcję do przyjęcia dzieci o każdej porze, jeżeli wymaga tego zaistniała sytuacja rodzinna dziecka.

Natomiast do rodziny zastępczej zawodowej specjalistycznej zgodnie z art. 59 ust. 1 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej kieruje się *dzieci legitymujące się orzeczeniem o niepełnosprawności lub orzeczeniem o znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności, dzieci na podstawie ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, małoletnie matki z dziećmi.* W praktycznym funkcjonowaniu rodzin zawodowych specjalistycznych istotne jest zastrzeżenie, że nie można w tym samym czasie w rodzinie umieścić dzieci legitymujących się orzeczeniem o niepełnosprawności lub orzeczeniem o znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności i dzieci na podstawie ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich³. Z rodziną zastępczą zawodową zostaje zawarta umowa określająca, z jakiego rodzaju problemami i dysfunkcjami będą umieszczane w niej dzieci.

Do rodzinnych form pieczy zastępczej należą także rodzinne domy dziecka, które są formą rodzinnej całodobowej opieki nad dziećmi. Tworzą one wielodzietną rodzinę mającą pod opieką do 8 wychowanków, co jest szczególnie ważne w celu zapewnienia opieki licznemu rodzeństwu, dla którego trudno jest znaleźć rodzinę zastępczą (w szczególnie uzasadnionych przypadkach liczba dzieci może ulec zmniejszeniu lub zwiększeniu). Liczbę rodzin zastępczych z podziałem na poszczególne rodzaje – według obowiązującej usta-

wy – funkcjonujących w Polsce w latach 2012–2017 prezentuje tabela 1.

Dominującą od lat formą rodzinnej pieczy zastępczej są rodziny zastępcze spokrewnione z dzieckiem, w których opiekę podejmują najbliżsi krewni dziecka. Prowadzone badania w środowisku rodzin zastępczych spokrewnionych dowodzą, że zdecydowaną większość rodzin stanowią dziadkowie dziecka, co przekłada się niejednokrotnie także na strukturę rodziny, kiedy opiekę nad wnukiem podejmują samotne babcie/dziadkowie. Badania L. Winogrodzkiej (2007: 127) potwierdzają, że największą grupę opiekunów zastępczych stanowią osoby w wieku 51–60 lat, a nawet 70 lat, natomiast U. Kusio (1998: 132) wskazuje, że zdarzają się nawet opiekunowie powyżej 80. roku życia.

Pod względem liczby rodzin zastępczych w następnej kolejności znajdują się rodziny zastępcze niezawodowe, których liczba na przestrzeni sześciu lat – jak wynika z danych tabeli 1 – stopniowo obniża się, gdyż w 2012 r. funkcjonowały 12 162 rodziny zastępcze niezawodowe, a na koniec 2017 r. było ich 11 228.

Kolejną formą rodzinnej pieczy zastępczej są rodziny zastępcze zawodowe, których liczba w kolejnych latach sukcesywnie wzrasta, podobnie jak liczba rodzinnych domów dziecka – w latach 2012–2017 dwukrotnie: z 228 do 568. Mimo tendencji wzrostowej dotyczącej liczby rodzin zastępczych zawodowych oraz rodzinnych domów dziecka, liczba podmiotów rodzinnych form pieczy zastępczej ogółem co roku zmniejsza się – w 2012 r. było ich ponad 40 tys., a w 2017 r. suma wszystkich form rodzinnej pieczy zastępczej wynosiła 37 877.

ORGANIZACYJNO-PRAWNE ASPEKTY FUNKCJONOWANIA RODZINY ZASTĘPCZEJ

Zadania związane z organizacją systemu pomocy dziecku i rodzinie zostały przez ustawodawcę przypisane wszystkim szczeblom samorządu terytorialnego jako zadania własne lub zadania zlecone z zakresu administracji rządowej. Pieczę zastępczą organizuje powiat, a realizatorem zadań w tym zakresie jest przede wszystkim powiatowe centrum pomocy rodzinie – PCPR (w powiatach grodzkich może to być miejski ośrodek pomocy społecznej – MOPS). Powiat odpowiedzialny jest m.in. za wyznaczanie organizatora rodzinnej pieczy zastępczej oraz opracowanie wsparcia dla rodzinnej pieczy zastępczej (należy dodać, że na terenie danego powiatu może działać więcej niż jeden organizator rodzinnej pieczy zastępczej).

Organizatorem rodzinnej pieczy zastępczej jest wyznaczona przez starostę jednostka organizacyjna powiatu lub podmiot, któremu powiat zlecił realizację tego zadania. Jeżeli na organizatora wyznaczone jest powiatowe centrum pomocy rodzinie, w centrum tym tworzy się zespół do spraw pieczy zastępczej. Organizator rodzinnej pieczy zastępczej zatrudnia koordynatorów rodzinnej pieczy zastępczej, dla których ustawodawca w art. 77 ust. 3 ustawy określił zadania dotyczące następujących obszarów:

– *udzielania pomocy rodzinom zastępczym i prowadzącym rodzinne domy dziecka w realizacji zadań wynikających z pieczy zastępczej;*

– *przygotowania, we współpracy z odpowiednio rodziną zastępczą lub prowadzącym rodzinny dom dziecka oraz asystentem rodziny, a w przypadku gdy rodzinie dziecka nie został przydzielony asystent rodziny we współpracy z podmiotem organizującym pracę z rodziną, planu pomocy dziecku;*

Tabela 1. Liczba podmiotów rodzinnych form pieczy zastępczej w latach 2012–2017

Rodzaj pieczy zastępczej	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ogółem	40 069	40 260	39 201	38 847	38 459	37 877
Rodziny zastępcze spokrewnione	25 836	25 842	25 071	24 785	24 459	23 995
Rodziny zastępcze niezawodowe	12 162	12 182	11 711	11 549	11 395	11 228
Rodziny zastępcze zawodowe	1 843	1 906	2 024	2 025	2 071	2 086
Rodzinne domy dziecka	228	330	395	488	534	568

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MPIPS z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej z lat 2012–2017 (stan na dzień 31.12.2017 r.).

- pomocy rodzinom zastępczym oraz prowadzącym rodzinne domy dziecka w nawiązaniu wzajemnego kontaktu;
- zapewniania rodzinom zastępczym oraz prowadzącym rodzinne domy dziecka dostępu do specjalistycznej pomocy dla dzieci, w tym psychologicznej, reedukacyjnej i rehabilitacyjnej;
- zgłaszaniu do ośrodków adopcyjnych informacji o dzieciach z uregulowaną sytuacją prawną, w celu poszukiwania dla nich rodzin przysposabiających;
- udzielania wsparcia pełnoletnim wychowankom rodzinnych form pieczy zastępczej.

Koordinator rodzinnej pieczy zastępczej nie może mieć pod opieką łącznie więcej niż 15 rodzin zastępczych lub rodzinnych domów dziecka (art. 77 ust. 4 ustawy o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej).

Utworzenie dla dziecka rodzinnej pieczy zastępczej wiąże się ze spełnieniem przez kandydatów kryteriów, wskazanych w art. 42 ust. 1 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Kryteria te określają, że rodzinę zastępczą może utworzyć małżeństwo lub osoba samotna, jeżeli spełniają zgodnie z przepisami prawa polskiego następujące warunki:

- dają rękojmię należytego sprawowania pieczy zastępczej;
- nie są i nie były pozbawione władzy rodzicielskiej oraz władza rodzicielska nie jest im ograniczona ani zawieszona;
- wypełniają obowiązek alimentacyjny – w przypadku gdy taki obowiązek w stosunku do nich wynika z tytułu egzekucyjnego;
- nie są ograniczone w zdolności do czynności prawnych;
- są zdolne do sprawowania właściwej opieki nad dzieckiem, co zostało potwierdzone: zaświadczeniem lekarskim o stanie zdrowia wystawionym przez lekarza podstawowej opieki zdrowotnej oraz opinią o posiadaniu predyspozycji i motywacji do pełnienia funkcji rodziny zastępczej lub prowadzenia rodzinnego domu dziecka wystawioną przez psychologa, który posiada co najmniej wykształcenie wyższe magisterskie na kierunku psychologia oraz 2-letnie doświadczenie w poradnictwie rodzinnym;
- przebywają na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (sprawowanie pieczy zastępczej nad dzieckiem może być czasowo powierzone przez sąd rodzinie zastępczej lub prowadzącemu rodzinny dom dziecka, którzy nie zamieszkują na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, w przypadku gdy rodzina zastępcza lub prowadzący rodzinny dom dziecka sprawują pieczę zastępczą nad rodzeństwem tego dziecka);
- zapewnią odpowiednie warunki bytowe i mieszkaniowe umożliwiające dziecku zaspokajanie jego indywidualnych potrzeb, w tym: rozwoju emocjonalnego, fizycznego i społecznego, właściwej edukacji i rozwoju zainteresowań, wypoczynku i organizacji czasu wolnego.

Istotnym ustawowym kryterium jest również zapis, że pełnienie funkcji rodziny zastępczej niezawodowej lub zawodowej oraz prowadzenie rodzinnego domu dziecka może być powierzone osobom, które nie były skazane prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo. Ustawodawca wprowadza także założenie, iż w przypadku rodziny zastępczej niezawodowej co najmniej jedna osoba tworząca tę rodzinę musi posiadać stałe źródło dochodów.

Kandydaci do pełnienia funkcji rodziny zastępczej zawodowej, rodziny zastępczej niezawodowej lub do prowadzenia rodzinnego domu dziecka są zobowiązani posiadać świadectwo ukończenia szkolenia organizowanego przez organizatora rodzinnej pieczy zastępczej. Natomiast kandydaci do pełnienia funkcji rodziny zastępczej spokrewnionej szkoleni są według indywidualnego programu dostosowanego do potrzeb dziecka i rodziny.

Zgodnie z art. 44 ust. 2 cytowanej ustawy programy szkoleniowe (zarówno autorskie, jak i funkcjonujące na szerszą skalę), według których przygotowywane są rodziny zastępcze, zatwierdza minister właściwy do spraw rodziny na okres pięciu lat, na wniosek podmiotu prowadzącego szkolenie. Minister Pracy i Polityki Społecznej określił w drodze rozporządzenia z dnia 9 grudnia 2011 r.⁴ liczbę godzin szkoleń oraz zakres programowy szkoleń dla kandydatów do sprawowania pieczy zastępczej.

Jednym z programów, według których przygotowywani są kandydaci na rodziców zastępczych i adopcyjnych, jest program o nazwie PRIDE. Powstał on w Stanach Zjednoczonych, wychodząc na

przeciw coraz trudniejszym potrzebom dzieci, młodzieży oraz rodzin podejmujących się opieki zastępczej. Właścicielem licencji na polską wersję programu PRIDE jest Towarzystwo „Nasz Dom”⁵. Program jest zatwierdzony przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.

Założenia programowe PRIDE eksponują konkretne kompetencje, wiedzę i umiejętności, które są potrzebne, aby rodzina mogła skutecznie wypełniać zadania związane z opieką zastępczą i adopcją. Realizacja programu PRIDE dla kandydatów na opiekunów zastępczych podzielona jest na sesję, z których każda poświęcona jest innemu ważnemu zagadnieniu. Omawiane są na przykład problemy związane z komunikacją w rodzinie, uszanowaniem przynależności kulturowej, zaspokajaniem potrzeb czy poczuciem własnej wartości wychowanków. Uczestnicy programu szkoleniowego podczas sesji uczą się patrzeć na świat „oczami dziecka” po to, aby lepiej zrozumieć jego sytuację, uczucia i emocje, a także aby lepiej radzić sobie w codziennych sytuacjach wychowawczych. Po ukończeniu szkolenia rodzice otrzymują certyfikat uprawniający do podjęcia fachowej opieki nad dzieckiem⁶.

Umieszczenie dziecka w rodzinnej pieczy zastępczej następuje na podstawie orzeczenia sądu (art. 35 ust. 1 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej) oraz po uzyskaniu zgody rodziców zastępczych (art. 36 ustawy) albo prowadzącego rodzinny dom dziecka po uprzednim wdrożeniu wszystkich innych form pomocy rodzicom. Wyjątek stanowi sytuacja, kiedy dobro dziecka przemawia za niezwłocznym zapewnieniem mu pieczy zastępczej.

W przypadku pilnej konieczności, na wniosek lub za zgodą rodziców dziecka, możliwe jest umieszczenie dziecka w rodzinnej pieczy zastępczej na podstawie umowy cywilnoprawnej, zawartej między rodziną zastępczą a starostą właściwym ze względu na miejsce zamieszkania tej rodziny. Czas pobytu dziecka w pieczy zastępczej jest wyznaczony przede wszystkim przez charakter przyczyn, które doprowadziły do umieszczenia go poza rodziną naturalną nie dłużej niż do ukończenia 25. roku życia.

Przyczyny umieszczania dzieci w opiece zastępczej mają różnorodny charakter. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej przeprowadziło w 2010 r. badanie na temat przyczyn umieszczania dzieci w pieczy zastępczej na próbie 22 797 dzieci przebywających w rodzinach zastępczych i placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Jako główne przyczyny sprawowania pieczy zastępczej podano: bezradność rodziców naturalnych przy równoczesnym występowaniu problemów opiekuńczo-wychowawczych (32% ogółu dzieci), ubóstwo (26%), przemoc w rodzinie (17%), występowanie chorób (11%), nieodpowiednie warunki lokalowe (7%), pobyt za granicą co najmniej jednego z rodziców (7%) (NIK 2011: 11–12). Jako zjawisko towarzyszące wymieniano najczęściej uzależnienia i bezrobocie występujące w rodzinach.

Do rodzin zastępczych i rodzinnych domów dziecka kierowane są dzieci, których rodzicom została ograniczona lub zawieszona władza rodzicielska lub zostały całkowicie pozbawione opieki ze strony rodziców naturalnych. E. Różańska i A. Tynelski wymienili wśród dzieci kwalifikowanych do rodzin zastępczych dzieci – sieroty naturalne; dzieci, których rodzice są pozbawieni władzy rodzicielskiej lub zawieszeni bądź ograniczeni w pełnieniu tej władzy; dzieci znajdujące się w wyjątkowo trudnej sytuacji uniemożliwiającej zapewnienie elementarnych warunków opieki i wychowania; dzieci, których zdrowie fizyczne lub psychiczne wykazuje odchylenie od normy – w takim przypadku rodzice zastępczy przed podjęciem opieki muszą być w pełni świadomi, jakiego typu i stopnia są te odchylenia (Różańska, Tynelski 1981: 9).

Gdy dziecko ma skończone 13 lat, wówczas umieszczenie go w rodzinie zastępczej uzależnione jest od wyrażenia przez niego zgody. Dokonując wyboru rodziny, w przypadku młodszych dzieci należy – w miarę możliwości – brać pod uwagę także ich opinie. Liczbę dzieci przebywających w każdej z form rodzinnej pieczy zastępczej w latach 2012–2017 prezentuje tabela 2.

Z danych tabeli 2 wynika, że niezmiennie od lat najwięcej dzieci przebywa w rodzinach zastępczych spokrewnionych. Jednak w obrębie tej formy opieki zauważamy spadek liczby dzieci z 33 769

Tabela 2. Liczba dzieci w rodzinnych formach pieczy zastępczej w latach 2012–2017

Rodzaj pieczy zastępczej	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ogółem	58 082	58 570	57 651	56 986	56 544	55 721
Rodzina zastępcza spokrewniona	33 769	33 306	32 405	31 951	31 647	30 816
Rodzina zastępcza niezawodowa	16 383	16 431	15 890	15 486	15 268	14 838
Rodzina zastępcza zawodowa	6 454	6 727	6 773	6 371	6 270	6 355
Rodzinne domy dziecka	1 476	2 106	2 583	3 178	3 359	3 712

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MPIPS z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej z lat 2012–2017 (stan na dzień 31.12.2017 r.).

w 2012 r. do 30 816 na koniec 2017 r. Dominacja pod względem liczby dzieci wychowujących się w rodzinach zastępczych spokrewnionych wynika głównie z tego, że rodziny te stanowią najliczniejszą grupę wśród form rodzinnej pieczy zastępczej nad dzieckiem (tab. 1). Na drugim miejscu plasują się rodziny zastępcze niezawodowe – w obrębie tej grupy w latach 2012–2017 także zauważamy spadek liczby wychowujących się dzieci. Kolejne dwie kategorie to rodziny zastępcze zawodowe oraz rodzinne domy dziecka.

W przypadku rodzin zawodowych obserwujemy w zasadzie wyrównany poziom liczby przebywających dzieci – w 2012 r. w rodzinach tych przebywało 6454 dzieci, a na koniec 2017 r. – 6355. Natomiast w przypadku rodzinnych domów dziecka możemy odnotować w ciągu badanych sześciu lat znaczny wzrost liczby umieszczonych dzieci: z 1476 w 2012 r. do 3712 na koniec 2017 r. Wynika to m.in. ze wzrostu liczby utworzonych rodzinnych domów dziecka na przestrzeni ostatnich lat (por. tab. 1).

Analizując kwestie organizacyjno-prawne dotyczące funkcjonowania rodzin zastępczych, należy wspomnieć również o dedykowanych im świadczeniach finansowych. Rodzinie zastępczej oraz prowadzącemu rodzinny dom dziecka, zgodnie z art. 80 ust. 1 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej na każde umieszczone dziecko, przysługuje świadczenie na pokrycie kosztów jego utrzymania, nie niższe niż kwota: 660 zł miesięcznie – w przypadku dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej spokrewnionej; 1000 zł miesięcznie – w przypadku dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej zawodowej, rodzinie zastępczej niezawodowej lub rodzinnym domu dziecka. Jeżeli dziecko legitymuje się orzeczeniem o niepełnosprawności lub orzeczeniem o znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności przysługuje dodatek nie niższy niż kwota 200 zł miesięcznie na pokrycie zwiększonych kosztów utrzymania dziecka.

Dodatek w kwocie nie niższej niż 200 zł miesięcznie przysługuje także rodzinie zastępczej zawodowej na dziecko umieszczone na podstawie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (art. 81 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej).

Pieczą zastępczą nad dziećmi organizowana jest na poziomie powiatu, dlatego dodatkowo rodzinie zastępczej oraz prowadzącemu rodzinny dom dziecka starosta może przyznać: dofinansowanie do wypoczynku poza miejscem zamieszkania dziecka oraz świadczenie na pokrycie niezbędnych kosztów związanych z potrzebami przyjmowanego dziecka (jednorazowo), a także kosztów związanych z wystąpieniem zdarzeń losowych lub innych zdarzeń mających wpływ na jakość sprawowanej opieki (jednorazowo lub okresowo).

Ponadto rodzina zastępcza niezawodowa i zawodowa może otrzymywać środki finansowe na utrzymanie lokalu mieszkalnego w budynku wielorodzinnym lub domu jednorodzinnym w wysokości odpowiadającej kosztom ponoszonym przez rodzinę zastępczą na czynsz, opłaty z tytułu najmu, opłaty za energię elektryczną i ciepłą, opał, wodę, gaz oraz inne usługi wymienione w art. 83 ust. 2 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

Natomiast zgodnie z ustawą z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci⁷ każde dziecko umieszczone w rodzinie zastępczej, rodzinnym domu dziecka oraz placówce opiekuńczo-wychowawczej typu rodzinnego w wieku do ukończenia 18. roku życia otrzymuje dodatek w wysokości świadczenia wychowawczego określonego w przepisach o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci. Dodatek przysługuje na każde dziecko umieszczone

w rodzinie zastępczej i jest udzielany na wniosek odpowiednio rodziny zastępczej lub prowadzącego rodzinny dom dziecka.

Warto także podkreślić, że zgodnie z art. 85 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej rodzinie zastępczej zawodowej oraz prowadzącemu rodzinny dom dziecka przysługuje wynagrodzenie nie niższe niż kwota 2000 zł miesięcznie. Natomiast rodzinie zastępczej zawodowej pełniącej funkcję pogotowia rodzinnego przysługuje wynagrodzenie nie niższe niż kwota 2600 zł miesięcznie. Ustalając kwotę wynagrodzenia, zgodnie z zaleceniami ustawodawcy pod uwagę brane są kwalifikacje, szkolenia i ocena rodziny zastępczej zawodowej oraz prowadzącego rodzinny dom dziecka.

RODZINA ZASTĘPCZA JAKO ŚRODOWISKO OPIEKUŃCZO-WYCHOWAWCZE

Rodzina przez realizację swoich zadań i funkcji odgrywa istotną rolę w rozwoju emocjonalnym, wychowawczym i społecznym dziecka. Funkcje, jakie wypełnia rodzina, wiążą się z jej strukturą wewnętrzną, rodzajem więzi łączących jej członków oraz postawami rodzicielskimi względem dzieci.

W literaturze przedmiotu możemy spotkać wiele różnych klasyfikacji dotyczących funkcji rodziny. S. Kawula wyróżnia funkcje: biologiczno-opiekuńczą, kulturalno-towarzyską, ekonomiczną oraz wychowawczą (Kawula 1997: 57). Z. Tyska poszerza ją, wprowadzając jeszcze inne funkcje (Tyska 1991:199).

Kiedy patrzymy na rodzinę jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze, zauważamy różne aspekty – kierunki działalności opiekuńczej w rodzinie (Kawula 1997: 243–244). Pełnienie zadań rodziny zastępczej wiąże się z wypełnianiem wskazanych funkcji rodziny, ale z uwagi na zamieszczone wcześniej w artykule rodzaje rodzin zastępczych pojawiają się jeszcze inne – dodatkowe, a mianowicie: *przyjęcie funkcji kompensacyjnych i reedukacyjnych [...], gdy weźmiemy pod uwagę rodzaj środowisk, z których pochodzą dzieci [...] obok funkcji resocjalizacyjnej pojawia się funkcja profilaktyczna* (Kusio 1998: 75–76).

Założeniem istnienia rodziny zastępczej jest tymczasowa opieka nad dzieckiem, ale z uwagi na rodzinny charakter tej formy pomocy zarówno badacze, jak i organizatorzy pieczy zastępczej podkreślają pozytywne walory opiekuńczo-wychowawcze tego środowiska. Zadania i funkcje, jakie spełnia rodzina zastępcza, dotyczą całości kształtu czynności opiekuńczo-wychowawczych i socjalizacyjnych. Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej w art. 40 ust. 1 określa je następująco: *rodzina zastępcza oraz rodzinny dom dziecka zapewniają dziecku całodobową opiekę i wychowanie, w szczególności:*

- *traktują dziecko w sposób sprzyjający poczuciu godności i wartości osobowej,*
- *zapewniają dostęp do przysługujących świadczeń zdrowotnych,*
- *zapewniają kształcenie, wyrównywaniu braków rozwojowych i szkolnych,*
- *zapewniają rozwój uzdolnień i zainteresowań,*
- *zaspokajają jego potrzeby emocjonalne, bytowe, rozwojowe, społeczne oraz religijne,*
- *zapewniają ochronę przed arbitralną lub bezprawną ingerencją w życie prywatne dziecka,*

– umożliwiają kontakt z rodzicami i innymi osobami bliskimi, chyba że sąd postanowi inaczej.

Wszelkie działania o charakterze opiekuńczo-wychowawczym podejmowane w zastępczym środowisku rodzinnym powinny dążyć do zapewnienia dziecku właściwej równowagi w życiu codziennym. Rodziny zastępcze zobowiązane są do bieżącej pieczy nad dzieckiem, co oznacza podejmowanie wszelkich działań mających na celu codzienną troskę o dziecko i zapewnienie mu właściwych warunków do życia i rozwoju.

Niezbędnym elementem dla prawidłowego rozwoju dziecka jest poszanowanie jego podmiotowości, indywidualności i godności. Dzieci przebywające w środowisku rodzinnej pieczy zastępczej niejednokrotnie mają za sobą trudne przeżycia, wyniesione z domu rodzinnego dotyczące konfliktów, przemocy, osamotnienia, zaniedbania, co niestety ma wpływ na relacje w nowym środowisku. Zmiana otoczenia i miejsca zamieszkania dziecka może wyzwać u niego wiele silnych emocji, takich jak: smutek, poczucie osamotnienia, lęk, niepewność, czasem poczucie winy. Ma to niewątpliwie związek z posiadanym przez dzieci bagażem negatywnych doświadczeń, a także z niepewnością wynikającą ze zmiany, jakiej doświadczają. Rodziny zastępcze powinny mieć świadomość, że dziecku nie wystarczy tylko stworzenie odpowiednich warunków wychowawczych. Nowa rodzina musi przede wszystkim dać mu poczucie bezpieczeństwa i przynależności.

Ważną kwestią dotyczącą rodziny zastępczej jako środowiska opiekuńczo-wychowawczego są jej warunki materialno-bytowe (Śluga 1979; Piotrowska 1980; Różańska, Tynelski 1981; Kępski 1985; Kelm 1993; Kusio 1998; Winogrodzka 2007). Dobra sytuacja materialna rodziny stanowi istotny element prawidłowego jej funkcjonowania, zaspokajania potrzeb natury materialnej, zdrowotnej i kulturalnej, a także pozwala stworzyć dziecku odpowiednie warunki do nauki i wypoczynku. Wchodząc do nowej rodziny, dziecko powinno mieć zapewnione odpowiednie warunki do codziennego funkcjonowania, samodzielne łóżko do spania, miejsce do odrabiania zadań oraz przestrzeń do wypoczynku i zabawy.

Funkcja opiekuńcza w rodzinie zastępczej realizowana jest również przez podejmowanie zabiegów dotyczących właściwego stanu zdrowia dzieci, a także – co jest niezwykle istotne – w miarę możliwości wyrównywania braków w tym obszarze. Działania opiekuńcze obejmują m.in. dostęp do świadczeń zdrowotnych przez korzystanie ze specjalistycznej pomocy dla dzieci (wizyty u lekarza pediatry, diagnoza ogólnego stanu zdrowia, uzupełnienie kalendarza szczepień dziecka). To również podjęcie konsultacji i leczenia u odpowiednich specjalistów: wizyta u okulisty, stomatologa, a w razie konieczności objęcie dziecka opieką rehabilitacyjną. *Dzieci trafiające do pieczy zastępczej są w większym stopniu niż ich rówieśnicy obciążone dysfunkcjami zdrowotnymi* – tak wynika z raportu NIK (2017: 75). Funkcja opiekuńcza dotyczy również dbałości o racjonalne codzienne odżywianie – zróżnicowana i zdrowa dieta oraz zapewnienie właściwej do pory roku odzieży.

Działalność opiekuńczo-wychowawcza rodziny jest nierozdzielnie związana z organizacją czasu wolnego dzieci, którego wspólne zagospodarowanie przez rozmowy, spacer, wycieczki, wyjścia do ośrodków kultury, oglądanie telewizji oraz inne formy czynnego i biernego wypoczynku jest ogromnie ważnym ogniwem w procesie właściwej opieki i wychowania (Winogrodzka 2007). Dzieci z rodzin zastępczych w większości przypadków utrzymują kontakty towarzyskie z rówieśnikami, w miarę możliwości finansowych rodziny wychodzą do kina, na basen, spędzają czas na zabawach w domu i na podwórku.

A. Łuczyński pisze: *generalnie można stwierdzić, iż zdecydowana większość badanej grupy dzieci i młodzieży w środowisku szkolnym, jak i koleżeńskim czuje się dobrze i jest tam akceptowana. Środowiska te, zdaniem badanych dzieci i młodzieży, przyczyniają się do zaspokajania ich podstawowych potrzeb psychicznych w różnych aspektach, dostarczając badanym właściwych wzorców postaw i zachowań społecznych oraz ucząc ich nawiązywania kontaktów i więzi międzyludzkich* (Łuczyński 2008: 191).

Analizując funkcje opiekuńczo-wychowawcze rodziny zastępczej, nie można pominąć kwestii dbałości o realizację nauki szkol-

nej dzieci nie tylko w zakresie systematyczności uczęszczania do szkoły, ale także w miarę możliwości pomocy w odrabianiu zadań czy też kontaktów z nauczycielami. Kariera szkolna dziecka jest dobrym wskaźnikiem jakości wypełniania obowiązków opiekuńczych i wychowawczych ze strony rodziny.

Pojawiające się trudności szkolne związane z osiągnięciami edukacyjnymi dzieci, powiązane niejednokrotnie z niewłaściwym zachowaniem względem rówieśników i nauczycieli, mają swoje źródło we wcześniejszych doświadczeniach dziecka związanych np. z przemocą, konfliktami, zaniedbaniami i brakiem należytej troski o dziecko ze strony rodziców biologicznych. W tej kwestii bardzo istotna jest współpraca rodziców zastępczych z nauczycielami, zainteresowanie sprawami szkolnymi dzieci oraz podjęcie zabiegów reedukacyjnych i kompensacyjnych. Na ten aspekt funkcjonowania rodzin zastępczych zwracają uwagę m.in. U. Kusio (1998), L. Winogrodzka (2007) oraz A. Łuczyński (2008).

Charakteryzując rodzinę zastępczą jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze, warto podkreślić, że ważną rolę w tym obszarze odgrywają wzajemne kontakty między rodzicami zastępczymi a dziećmi. Wypełnianie funkcji opiekuńczej przez nawiązanie przez rodziców zastępczych więzi emocjonalnych z dzieckiem rozwija nie tylko poczucie jego bezpieczeństwa, ale przede wszystkim zaspokaja potrzebę przynależności emocjonalnej. Zdaniem M. Ruszkowskiej *rodziny spokrewnione z dzieckiem tworzą korzystniejsze środowisko pod względem zaspokajania niektórych potrzeb psychicznych, np. akceptacja dziecka* (Ruszkowska 2013b: 121). Dziecko, przebywając w rodzinie zastępczej, ma prawo do kontaktów osobistych oraz podtrzymywania więzi i pozytywnych relacji z członkami rodziny biologicznej, o ile sąd nie postanowi inaczej.

Jak wynika z badań L. Winogrodzkiej (2007) i A. Łuczyńskiego (2008), większość dzieci przebywających pod opieką rodzin zastępczych utrzymuje kontakty z rodzicami, rodzeństwem lub krewnymi, choć nie zawsze relacje te są pozytywne. W tej kwestii rodzice zastępczy muszą pamiętać, że rodzina biologiczna dziecka stanowi ważny element jego tożsamości, a podtrzymywane kontakty są szansą na utrzymanie więzi rodzinnych – zarówno w sytuacji, gdy istnieje możliwość powrotu dziecka do rodziny, jak i wówczas, gdy dziecko nie może do niej powrócić.

Podsumowując, należy podkreślić, że rodziny zastępcze, jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze, starają się wypełnić swoje zadania w obszarze wspierania wszechstronnego rozwoju dziecka zgodnie z jego potencjałem oraz indywidualnymi możliwościami na różnych etapach rozwoju. Biorąc pod uwagę, że proces wychowania w rodzinie zastępczej jest złożonym i długotrwałym okresem wspólnej pracy z dzieckiem, wymaga on od rodziców zastępczych wiele uwagi, zaangażowania i zrozumienia.

ZAKOŃCZENIE

Rodzina zastępcza stanowi środowisko opiekuńczo-wychowawcze stwarzające możliwości prawidłowego rozwoju dla dzieci i młodzieży, które z różnych istotnych powodów nie mogą przebywać w rodzinie biologicznej. Gdy konieczne staje się umieszczenie dziecka poza rodziną naturalną, najważniejszą formą opieki zastępczej jest opieka typu rodzinnego. Jak zauważa A. Łuczyński, *zapewnia to dziecku ciągłość opieki i wychowania w warunkach rodzinnych, a rodzicom biologicznym dziecka daje szansę na uzdrowienie sytuacji rodzinnej i powrót dziecka do rodziny własnej* (Łuczyński 2008: 105).

Wychowanie jest procesem długotrwałym, dlatego niejednokrotnie potrzeba czasu i cierpliwości zanim osiągniemy zamierzone cele. Rodziny zastępcze w realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych mogą liczyć na pomoc i współpracę z koordynatorem rodzinnej pieczy zastępczej i organizatorem rodzinnej pieczy zastępczej oraz pracownikami instytucji, których działania wpisują się w szeroko rozumianą opiekę oraz pomoc dziecku i rodzinie, m.in. pedagogów, psychologów i terapeutów.

Organizator rodzinnej pieczy zastępczej zgodnie z art. 47 ust. 4 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej umożli-

wia rodzinom zastępczym uzyskanie porady w poradni psychologiczno-pedagogicznej lub w innej poradni specjalistycznej oraz podjęcie specjalistycznej terapii, a także uzyskanie pomocy prawnej w zakresie prawa rodzinnego. Osoby sprawujące rodzinną pieczę zastępczą mogą także uzyskać pomoc i wsparcie w ramach grup wsparcia oraz rodzin pomocowych.

Przedstawione kwestie dotyczące rodziny zastępczej pokazują obszary podejmowanej działalności przez opiekunów zastępczych względem umieszczonych w rodzinie dzieci. Rodzice zastępczy na podstawie swojej wiedzy, przygotowania i wsparcia ze strony specjalistów podejmują się pełnienia obowiązków opiekuńczo-wychowawczych względem przyjętych dzieci. Realizację zadań w rodzinach zastępczych należy rozpocząć od usuwania, łagodzenia i kompensacji skutków niewłaściwych oddziaływań rodziny biologicznej na dziecko. Podejmowane działania wychowawcze w rodzinie powinny przede wszystkim wzmocnić u dziecka poczucie własnej wartości, a także bezpieczeństwa i przynależności do rodziny.

Warto jednak pamiętać, że aby skutecznie nieść pomoc dziecku, należy uwzględnić szeroki kontekst i różnorodne uwarunkowania opieki zastępczej, zintegrowane działania i współpracę instytucjonalną w tym zakresie, a także całość relacji dziecka z otoczeniem.

¹ DzU z 2011 r., nr 149, poz. 887 z późn. zm.

² Tekst jedn. DzU z 2015 r. poz. 1390.

³ Tekst jedn. DzU z 2018 r. poz. 969.

⁴ DzU nr 274, poz. 1620. Rozporządzenie weszło w życie z dniem 1 stycznia 2012 r.

⁵ <http://towardszaszdom.pl/pride-program/> [dostęp 30.10.2018].

⁶ Zob. <http://towardszaszdom.pl/pride-program/> [dostęp 30.10.2018].

⁷ DzU z 2016 r., poz. 195. Ustawa weszła w życie z dniem 1 kwietnia 2016 r.

BIBLIOGRAFIA

Andrzejewski M. (1999), *Prawna ochrona rodziny*, WSiP, Warszawa.
Domaradzki P., Krzyszkowski J. (2016), *Wsparcie dziecka w rodzinie i pieczy zastępczej. Ujęcie praktyczne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Jamrożek M., Matyjas B. (2006), *Rodzina zastępcza*, w: E. Różycka (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, Warszawa, s. 386–389.
Jamrożek M. (1994), *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze: (diagnoza, propozycje modyfikacji oraz wariantów zastosowań)*, „Kieleckie Studia Pedagogiczne i Psychologiczne”, t. 9, s. 117–127.
Kawula S., Brągiel J., Janke A. (1997), *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Adam Marszałek Toruń
Kelm A. (1993), *Ocena funkcjonowania rodzin zastępczych*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 3, s. 109–115.
Kępski Cz. (1985), *Rodziny zastępcze w województwie lubelskim*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” nr 2, s. 77–82.
Kusio U. (1998), *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze. Studium socjologiczne na przykładzie Lublina*, UMCS, Lublin.
Łuczyński A. (2008), *Dzieci w rodzinach zastępczych i dysfunkcjonalnych*, KUL, Lublin.
Matejek J. (2008), *Działalność ośrodków adopcyjno-opiekuńczych w procesie przygotowania i wspierania rodzin zastępczych*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków.
Petryka A. (1972), *Wybrane problemy pracy opiekuńczo-wychowawczej rodzin zastępczych*, „Biuletyn TWP” nr 2.
Piotrowska J. (1980), *Diagnoza społeczna dziecka na tle rodziny na przykładzie rodzin zastępczych*, w: I. Lepalczyk, E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika opiekuńcza*, Instytut Kultury i Badań Oświatowych, Łódź.
NIK (2011), *Funkcjonowanie placówek opiekuńczo-wychowawczych oraz ich współdziałanie z innymi instytucjami na rzecz powrotu dzieci do wychowania w rodzinie*, raport, Warszawa.
NIK (2017), *Działania powiatów w zakresie tworzenia i wspierania rodzin zastępczych*, raport, Warszawa.
Różańska E., Tynelski A. (1981), *Rodzina zastępcza jako forma opieki nad dzieckiem*, WSP, Kielce.
Ruszkowska M. (2013a), *Rodzina zastępcza jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze*, CRZL, Warszawa.
Ruszkowska M. (2013b), *Diagnoza rodzin zastępczych w obliczu dylematów współczesności*, CRZL, Warszawa.
Safjan M. (1983), *Osamotnione dzieci. Rodziny zastępcze i rodzinne domy dziecka*, Warszawa.
Ślęgocki C. (1979), *Rodziny zastępcze w Gorzowskim*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 5.
Tyska Z. (1991), *Z metodologii badań socjologicznych nad rodziną*, Poznań.
Winogrodzka L. (2007), *Rodziny zastępcze i ich dzieci*, UMCS, Lublin.